

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XXVI. Dizi - Sayı 14

38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı

*Proceedings of the 38th International Congress on the
History of Medicine*

Actes du 38ème Congrès International d'Histoire de la Médecine

1-6 Eylül 2002 ♦ 1-6 September 2002 ♦ 1-6 Septembre 2002

Cilt I

Editörler - Editors

Nil Sarı

Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın

Ankara 2005

Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi (38. : 2002 : Ankara)

38. Uluslararası tıp tarihi kongresi bildiri kitabı : 1-6 Eylül 2002 = Proceedings of the 38th international congress on the history of medicine : 1-6 September 2002 = Actes du 38ème congrès international d'histoire de la médecine : 1-6 Septembre 2002 / ed. Nil Sarı... [ve başk.]--Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005.

3 c. : res. ; 30 cm.— (AKD TYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXVI. Dizi-Sa. 14, 14^a, 14^b).

ISBN 975 - 16 - 1825 - 8 (tk.)

I. Tıp tarihi Kongreler. I. Sarı, Nil. II. E.a. III. E.a.: Proceedings of the 38th international congress on the history of medicine : 1-6 September 2002. IV. E.a.: Actes du 38ème congrès international d'histoire de la médecine : 1-6 Septembre 2002. V. Dizi.

610.9

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 29.7.2004 tarih ve 481/1 sayılı Yönetim Kurulu Kararı ile 1000 adet basılmıştır.

DEVA HOLDİNG A.Ş.'ne eserin kağıdını karşıladığı için teşekkür ederiz.

Resim: Haydarpaşa Tıbbiyesi (1903) - The Haydarpaşa Medical School (1903) - Ülker Erke

ISBN 975-16-1825-8 Tk.

ISBN 975-16-1826-6

Sarıyıldız Basımevi tarafından basılmıştır.

(0.312) 342 16 14

AHMET B. MANSUR'UN TEŞRİH-İ EBDAN ADLI ESERİ ve BU ÇALIŞMANIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Esin Kahya*

İslam Dünyasındaki tıp çalışmaları arasında anatomi çalışmaları sınırlı olmasına karşın ayrıcalıklı bir yer işgal eder. Anatomi İslam Dünyasında her ne kadar vazgeçilmez bir temel bilgi olarak kabul edilmişse de, örneğin, hemen her temel tıp eserinin başlangıcında yüzeysel ya da hıtlar teorisine ilişkin olarak birkaç cümle ile insanın anatomik yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Başlangıçta verilen anatomi bilgisi ise daha çok 4 unsur ve onun genel olarak vücudun yapılanmasındaki temel özellikleri hakkındadır. Bundan farklı olarak hareket eden hekimler arasında dokuzuncu yüzyılda yaşamış Razi'yi, onuncu yüzyılda yaşamış olan Ali b. Abbas'ı ve on birinci yüzyılın ve daha sonraki dönemin etkin hekimlerinden İbn Sina'yı sayabiliriz. Bunlardan Razi'nin *Kitab el-Mansur* eserinde, bugün de olduğu gibi, iskeletle başlayarak belli başlı sistemlerin anatomik yapısı hakkında kısa kısa açıklamalar verilmiştir. İslam Dünyasının belli başlı hekimlerinden Ali b. Abbas'ın *Kitab el-Sinaat* adlı eserinde ise, Razi'ye nispetle daha ayrıntılı da olsa, yine de sınırlı bir şekilde, anatomik sistemler hakkında açıklamalar bulunur.

Ahmed b. Mansur'u etkileyenlerden biri de Ebu Bekr Rabi' b. Ahmed el-Aharavayni el-Buhari'dir. (öl. 983) Onun eseri *Hidayat el-Müteallimin fi't-Tıbb* ve Razi'nin *Kitab el-Mansur'u* birçok yönlerden birbirine benzer. Her ikisinde verilen açıklamalar adeta ortak kaynaktan yararlanılmış olduğu izlenimini vermektedir ki, onların öğrenci-öğretmen oldukları düşünülürse, bu da doğaldır.

Burada söz konusu ettiğimiz hekimlerden ancak İbn Sina'da en ayrıntılı bilgiyi buluruz. Onun meşhur eseri *el-Kanun fi't-Tıbb* adlı eserinin ilk kitabının hemen tamamı anatomi konusuna ayrılmış; sırasıyla, iskelet sisteminden başlayarak bütün anatomi sistemleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Genellikle, anatomi ile ilgili çalışmalar arasında zikredilen, ancak sadece anatomi açısından değil, fizyoloji yönünden de önem taşıyan İbn Nefis'in çalışmalarının gerek kendi döneminde, gerekse daha sonraki hekimler üzerinde çok fazla etkili olduğunu söylemek mümkün değildir.

Yine bu dönemde yaşamış olan Abd el-Latif Bağdadi'nin ise, disseksiyon yaptığı ve üst ve alt çene kemikleri ile, omurga konusunda verilen açıklamalarının Galenik olmadığı iddia edilmiştir.

Son olarak, anatomi konusunda bilgi verenlerden biri olarak Cürcani'den söz etmek gerekir. Buraya kadar ele aldığımız bilim adamları eserlerini Arapça olarak yazmışlardır, ancak, Cürcani'nin meşhur hacimli eseri, *Zahire-i Harzemşahi* Farsça'dır. İbn Sina'nın *el-Kanun* adlı eseri dışındakilerle karşılaştırıldığında, çok ayrıntılı kalır; o da İbn Sina gibi, bazı konularda klasik anatomi bilgisi, ya da Galenik anatomi dediğimiz açıklamalardan ayrılmış; kendi çalışmalarının sonuçlarını bize vermiştir. Örneğin kemik sayısı Galen'deki 518 olmayıp, 529 değildir. Ancak, her konuda bunu söylemek mümkün değildir. Cürcani'nin kafa sinirleri, kafa tası, karaciğer, konusundaki açıklamaları Galen'den farklılık gösterir. Ancak onun açıklamalarının zaman zaman İbn Sina ile de farklılık gös-

* kahya@humanity.ankara.edu.tr

terdiğini söylemek gerekir. Her ne kadar her ikisi de Galen'den etkilenmiş ve birçok konuda onunla, aynı görüşü paylaşmışlarsa da, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, ayrıldıkları noktalar da vardır.

İbn Sina ile Cürcani'nin ayrıldığı noktalardan birisi Cürcani Galen gibi, birinci kafa çiftini göz siniri (n. Opticus) olarak kabul ederken, İbn Sina ilk kafa çiftini buruna giden sinir (n. Olfactorius) olarak verir. Cürcani ise Galen'le aynı fikirde olup, bu noktada İbn Sina'yı reddetmektedir.

İslam Dünyasında, yukarıda da açıklandığı gibi, anatomi ile ilgili kısa bazı açıklamaları, genel tıp eserlerinde buluyorsak da, bu konuda müstakil eser sayısı son derecede sınırlı olup, onlardan resimli olanlar ise daha da nadirdir. Bu nadir eserlerden biri de on dördüncü yüzyılda yaşamış olan Ahmed b. Mansur'un *Teşrih-i Ebdan* adlı eseridir. Bu kitap, sadece anatomi konusunda yazılmış bir monografi olmayıp, ayrıca yazar, her bir sistemle ilgili birer şema da vermiştir.

Ahmed b. Mansur'un hayatı hakkında pek bilgi sahibi değiliz, ancak bazı kaynaklara göre, onun adı Mansur b. Muhammed b. Ahmed b. Yusuf b. İlyas olup, Şirazlı bir aileden gelmektedir. Yaşadığı tarih ise yaklaşık 1390'lar olarak verilmektedir. *Teşrih-i Ebdan*'ın yazılış tarihi ise 1386'dır ve meşhur hükümdar Timur'un torunu olan Pir Muhammed Baha adına kaleme alındığı da ifade edilmektedir.

Ahmed b. Mansur'un *Teşrih-i Ebdan*'ın dışında bir eseri daha vardır, ancak bu ikinci eser daha kısa olup, *Kifaya-i Mucahidiyye* ya da *Kifaya-i Mansuri* adını taşımaktadır. Yazar, bu ikinci eserini 1380'de yazmış olup, bu tarihe göre, bu kitabın yazılışı, Timur'un oralari almasından önceki tarihlere rastlamaktadır.

Teşrih-i Ebdan'ın resimli olması muhtemelen dikkati çekmiş ve ayrıca anatomi konusunda pek eser bulunmaması da onun yaygın olarak kullanılmasına vesile olmuştur. Muhtelif yazma kütüphanelerinde yapılan araştırmalar onun 40 kadar nüshasının bulunduğunu göstermektedir. Eserin hemen bütün nüshaları yaklaşık 40 varak kadardır.

Burada ilginç bir nokta ile karşılaşırız. Eserde verilen terimlerin hemen pek çoğunun, devrin teamülüne uygun olarak, Farsça'ları da verilmiştir. Bu dönemde bilim dili, daha önceki dönemlere nispetle farklılık göstermektedir. Tıbbi terminoloji incelendiğinde, gerek Timur'un Anadolu'ya doğru yaptığı seferin, gerekse birçok kişinin Orta Asya'dan batıya doğru hareket etmesi, o dönemin dilini de etkilemiş olduğunu göstermektedir. Arapça ve Farsça dilleri ile ilgili sözlük çalışması yapan Steingass, Dozy, Wehr E. W. Lane, vb. kişilerin lügatlerinde o dönemde kullanılmış olan terimlerin bir kısmının karşılığını bulmak mümkün olmamaktadır. Aynı şekilde, Fonahn'ın yapmış olduğu çalışmalar da bunu bir kez daha kanıtlamaktadır¹. Eser üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapmış olan Dr. Andrew J. Newman bize bu dönemde Orta Asya'dan gelen grupların Farsça'ya yeni kelimeler ilave ettiklerini ve yeni bir hava içinde kullandıklarını ifade etmektedir². Dolayısıyla, Newman'ın da belirtmiş olduğu gibi, İranlı olmasa da, birçok Türk kökenli kişinin, Türk idarecilerinin bazıları da buna dahil olmak üzere, yazılarını Farsça kaleme aldıkları belirlenmektedir. Yukarıda söz konusu ettiğimiz hemen bütün eserlerde baskın olarak Arapça terimler kullandığını ve ancak Buhari'de ve Cürcani'de ve de daha sonraki kişilerde az da olsa bazı Farsça ve Türkçe kökenli terimlere rastlanmaktadır.

Eser tarafımızdan incelendiğinde, Farsça olarak kaleme alınmış olan bu eserin Farsça'sının pek de ana dili olan bir yazarın Farsça'sına benzemediği, adeta yabancı dilini konuşan kişilerin ifade şeklini anımsattığı belirlenmiştir. Dolayısıyla, her ne kadar bazı kaynaklarda, ısrarla yazarın İranlı olduğu iddia edilmekteyse de, yukarıda verilen açıklamanın da göz önünde bulundurulduğu takdirde, bunun pek de doğru olamayacağı görülmektedir. Onun Şiraz'da yaşadığı orali olduğunu göstermez. Dönemin bölgesel siyasi çalkantıları göz önünde bulundurulursa, bu iddianın doğruluk payı daha da azalır. Dolayısıyla, yazarın Türk olma ihtimali bir hayli güçlüdür, denilebilir. Özellikle de o dönemde

o bölgedeki Türkler arasında Farsça'nın yazı dili olarak ne kadar yaygın olarak kullanıldığı göz önünde bulundurulursa, yazarın Türk olma ihtimali daha da güçlenmektedir.

Ahmed b. Mansur, döneminde ve bugün de olduğu gibi, *Teşrih-i Ebdan*³ adlı eseri o günkü deyimini ile basit organlar ve bugünkü ifade ile, ana sistemler ve iç organları ile ilgili açıklamalar ile, kitabın son bahsi olarak verilen embriyonun oluşumu ve gelişmesi konusunda verilen açıklamalardan meydana gelmiştir. Bu konulara ilişkin olarak genellikle de, ilgi konusu olmasına sebep olan ve daha sonra da, birçok kişi tarafından kopya edilmiş yedi şema içermektedir. Bu şemalarla ilgili iddialardan birisi, Ahmed b. Mansur'un bu şemaları çizip çizmediğinin çok kesin olarak bilinmediğidir. Ancak söz konusu iddialarda delil olarak gösterilen yazma metinler dahil olmak üzere, eserin hemen bütün nüshaları resimlidir ve çizilen resimler, bir iki ayrıntı ki, bu da kopyalama sırasında çizen kişinin farklılığından kaynaklanmış olabilir, hemen bütün nüshalarda aynıdır.

Bu şematik resimlerle ilgili ilginç iddialardan birisi onların şekilleri ile ilgilidir. Resimlerde, genellikle baş resmedilirken gözler yukarıya bakıyor gibidir. Buna dayanarak, diseksiyon yapan kişinin bakış açısı dolayısıyla bu resimlerin bu şekilde çizilmiş olduğu iddia edilmiştir. Bunun da çok makul olduğu söylenemez. Çünkü resimlerdeki gözler daha çok çekiktir ve de bu yüz şekli bir İranlı yüz şemalarından çok, Orta Asyalı tipidir; dolayısıyla da bu şekilde resmedilmiş ve buradan daha sonra anatomi kitaplarına aktarılan kopyaları da dolayısıyla aynı şekli korumuştur.

Buna ilave olarak, insanların öldükten sonra gözlerinin arkaya doğru bakıp, dolayısıyla, Ahmed b. Mansur'un *Teşrih-i Ebdan* adlı eserindeki insan resimlerinde gözlerin arkaya bakar gibi çizildiği iddiasının sahibi Newman, on ikinci yüzyıldan itibaren Latince bazı metinlerdeki insan figürlerine benzediğini, dolayısıyla, Ahmed b. Mansur'daki resimlerin Latince metinlerden esinlendiği ima etmiştir⁴, ancak, Uygur tıp metinlerindeki şemalara baktığımızda, altıncı ve yedinci yüzyıllar ve daha sonraki dönemlerdeki tıp metinlerinde benzeri şemalara rastlanmaktadır. Bu benzerliğe dayanarak Newman'ın iddialarının doğru olma ihtimalinin çok zayıf olduğunu söyleyebiliyoruz.

Burada bir başka eserden daha söz etmek gerekir. Bu da *Tansukname-i İlhani der Fünun*⁵ adıyla bilinen ve Farsça kaleme alınmış eserdir. Eser resimli bir anatomi kitabıdır. Eserin önsözünü çeviren Abdülbaki Gölpinar'lı eserin çeviri olduğunu söylemektedir. Kitabın yazarı Süheyl Ünver ise, bu eserin bir çeviri olmaktan çok Çin, Moğolistan, Çağatay, Uygur tıp eserlerinden adeta derlenerek oluşturulmuş demektir. Çeviriyi yapan kişinin adı kaydedilmiştir, ancak önsözdeki ifadeye göre, eserin çevirmeninin ileri yaşta olması gerekir, 'çünkü ömre itimadım yok ki' şeklinde bir ifade kullanmaktadır.' Eserin önsözünde verilen açıklamalardan anlaşıldığına göre, eserin aslı erken tarihli olmakla beraber, bu çeviri ya da derlemenin tarihi muhtemelen on dördüncü yüzyıldır. Çünkü, derleme ya da çeviri dediğimiz *Tansukname*, Sultan Mahmud Gazan Han için kaleme alınmıştır. Eserin içinde söz edilen Van Şua muhtemelen eserin yazarıdır.

Tansukname, Çince'den Farsça'ya çevrilmiştir; 4 kısımdan meydana gelmiş olup, Çince'sini kaleme alan muhtemelen Hataylı bir hekimdir. Hatay Uygur Türklerinin hakim olduğu bir bölgedir. Eser, Farsça'ya aktarılırken, sadece kelime kelime çevrilmemiş olup, çeviriyi yapan çeşitli yazarlardan yararlanmıştı. Eserde ayet ve hadislerin yanı sıra, Çince ıstılah ve şiirler de bulunmaktadır; tıpla ilgili olarak anatomi, bazı dağlama, Hatay reçeteleri vb. tıpla ilgili bilgilerin dışında müzik, takvim, bitkiler ve hayvanlarla ilgili bazı bilgiler de verilmektedir⁶.

Eserdeki resimler iç organları, kan alınacak damarlar ve kan damarlar ve sinir sistemini gösteren şemalar vardır. Bu şemalardan bazılarının Ahmed b. Mansur'un eserindeki resimlerdeki yüzlere benzemektedir. Ahmed b. Mansur'un eserindeki resimlerin benzerleri sadece, *Tansukname*'de değil, Uygur tıp metinlerinde de görülür.

Ayrıca, değişik zamanlarda Türk kökenli sanatkarlar tarafından çizilmiş bazı resimler ve anıtlardaki insan figürleri ile Ahmed b. Mansur'un *Teşrih-i Ebdan* adlı eserindeki anatomi şemalarını burada karşılaştırmak istiyorum. Örneğin Ahmed b. Mansur'un eserindeki kas şeması (resim 4 ve 4a), ven şeması (resim 5 ve 5a), arter şeması (resim 6 ve 6a) ile Emel Esin'in *An Angel Figure in the Miscellary Album* adlı makalesindeki bir melek resmi önemli ölçüde benzerlik göstermektedir⁷. Bu resim Topkapı Sarayında 4.2152 numarada bulunan bir resim eser 843 H. tarihlidir. Figürün adı *sakhrat al-nar* olarak verilmektedir.

Aynı şekilde, Ahmed b. Mansur'un eserindeki resimler Moğolistan'daki Türk anıtlarının resimleriyle karşılaştırıldığında aynı benzerlikleri yakalamak mümkün olmaktadır. Örneğin Çayr Yazıtının resmi ile *Teşrih-i Ebdan*'ın kas (4 nolu resim), venöz sistem (5 ve 6a nolu resimler) şemaları karşılaştırılacak olursa aynı benzerliği belirlemek mümkün olmaktadır⁸. Yine aynı albümdeki Kültigin mezar külliyesinde bulunan heykel başı ile, *Teşrih-i Ebdan*'ın kas (4a nolu resim), venöz sistem (5a nolu resim), ve arteryel sistem (6a) şemalarının benzerliği de açıkça belirlenebilmektedir⁹. Buna benzer örnekleri artırmak mümkündür.

Sonuç olarak denilebilir ki, gerek şemalardaki yüz şekillerinden, gerekse, yazarın Farsça bilgisindeki ifade şekline, Ahmed b. Mansur'un Uygur tıp metinleri hakkında bilgi sahibi olmasından, onun bir İranlı olmaktan çok, bir Asyalı, bir Türk hekim olması gerektiği akla gelmektedir.

Ayrıca, muhtemelen, on birinci yüzyıldan sonra, Avrupa'dan Doğu ülkelerine giden seyyahlar, diğer bazı konularda olduğu gibi, muhtemelen Uygurlu hekimlerin yapmış oldukları resimleri veya resimli eserleri görmüş; her ne kadar metinleri okuyup anlayamasalar da, bu resimlerden etkilenmiş ve bu şekildeki resimleri içeren eserleri kendileriyle birlikte Avrupa'ya götürmüş olabilirler.

Buraya kadar verilen bilgiler ışığında, yani gerek, dilde gördüğümüz yabancı vurgulu ya da ifade şeklinin ana dilinde yazanlara göre göstermiş olduğu bazı farklılıklara dayanarak ve o dönem Şiraz'ının toplum yapısı ve bölgenin sergilemiş olduğu siyasi hareketlilik göz önünde bulundurulduğunda, gerekse Ahmed b. Mansur'un eserindeki şemaların şekillerindeki, başta Uygur tıbbında olmak üzere, doğu tıp eserlerinde verilen şemalara yoğun benzerlik göstermesi hekimimizin Türk olma ihtimalini bir defa daha akla getirmektedir.

Ahmed b. Mansur'un eseri incelendiğinde genel hatlarıyla daha önce yaşamış hekimlerin eserlerindeki açıklamalara önemli benzerlikler gösterir. Bunun sebebi, onun da diğer İslam Dünyasında yaşamış hekimler gibi, Galen ve Aristoteles'in fikirlerinin etkisi altında kalmasından kaynaklanmaktadır, ancak bunun anlamı, Ahmed b. Mansur'un tam manasıyla, kendisinden önceki hekimlerin kopyası ya da diğer hekimlerin verdiği açıklamaların aynısını vermiş olduğu anlamını taşımaz; bu farklılık bir ölçüde tıbbın yapısından kaynaklanmaktadır. İslam Dünyasında yaşamış olan diğer hekimlerde de gözlediğimiz gibi, Ahmed b. Mansur'un da, bir hekim olarak, kendi gözlemlerinden yararlanmış olması doğaldır; bir hekim olarak, onun diğer hekimler gibi, ister istemez mesleki deneyimleriyle, bazı bilgiler edinmiş ve de bunları kendi açıklamalarında bize sunmuştur.

Ahmed b. Mansur'un eserini içerik olarak ele alıp inceleyelim. Yazar, ilkin İslam Dünyasında kaleme alınmış hemen bütün eserlerde de görüldüğü gibi, Tanrıya dua ile başlar. Tanrıya övgü ve şükür ifade eden sözlerden sonra şöyle ifade etmektedir: '*insan vücudunu ve anatomiye bilmeyen kişi Yüce Tanrıyı tanımada aciz kalır (hadis)*. Yine metinde '*kim ki nefsinin bilmezse, rabbini de bilemez*' şeklinde anatomi bilgisinin ne kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır. Metinde bu ve bunun gibi ifadelerle dayanarak, bazı batılı yazarlar, metnin tıbb-ı nebevi esaslarına uygun olduğu ve teolojik öğelerin metinde şekillendirici rol oynadığını iddia etmişlerdir. Hatta daha da ileri giderek, yedinci ve on dördüncü yüzyıl arasında kaleme alınan hemen bütün tıp eserlerinin bu şekilde ifadeler içerdiğini söylemişlerdir. Ancak, bu bilgileri daha çok belli kalıp bilgilerin tekrarı olarak nitelendirmek mümkündür. Çünkü o dönemde yazılan hemen her eserde bu kalıpları görmek normaldir.

Ayrıca, tıpta müstakil olarak tıbb-ı nebevi konusunda eserler bulunmaktadır. Bunlar, tıpla ilgili konuları ele alıp değerlendirirken, Ahmed b. Mansur ve diğer eserlerden çok daha yoğun boyutta dini profil sergilerler, çünkü onlar konuları tıbb-ı nebevi açısından ele alırlar ve yorumlarlar. Dolayısıyla, biz Ahmed b. Mansur'un eserinde ve daha önce ve sonraki tarihlerde kaleme alınmış olan eserlerde –genellikle, de eserin baş ve sonlarında verilen dualar ve bazen de, konu sonlarındaki bazı şükür duaları şeklindeki– tanrı ve peygamberle ilgili övgülerin olmasını, onların konuları tıbb-ı nebevi açısından değerlendirdiği şekilde yorumlayamayız. Bunun en açık ve seçik delili, tıp eserlerinin dışındaki hemen bütün bilimsel eserlerde de aynı şekilde, eserin başında ve sonunda, bazen de sadece başında olmak üzere, sırasıyla, tanrıya, peygambere ve dönemin padişah ile üst düzey yöneticilerine hayır dualar edildiğinin belirlenmesidir. Aslında, tıp eserlerinde de, sadece tanrıya ve peygambere değil, devlet erkanına ve özellikle de sultan ya da padişaha da hayır dualar edilir.

Ayrıca, embriyoloji ve çocuğun oluşum ve büyütülmesi konusunda ile ilgili bilgilerin de genellikle dini bilgilerle desteklendiği sıkça görülen bir olgudur. Bu Ahmed b. Mansur'un eseri için de geçerlidir; diğer konularda, dini boyutlar taşıyan bir bilgiye rastlamaktayız, ancak zaman zaman ele alınıp, anlatılan konu ile ilgili olarak, dini değil, ancak teleolojik açıklamalar verilmiştir; örneğin herhangi bir organın niçin yaratıldığı ile ilgili sorunun cevaplanması gibi.

Ahmed b. Mansur, eserinin başında, tanrı ve peygamberle ilgili methiyesinden sonra, devrin idarecilerine saygılar sunmaktadır. Burada dönemin idarecisi olarak Emrizade Sultan Muhammed Bahadır Han'ın adını zikretmekte ve ona '*hükmettiği topraklarda sancağı yükseklerde olsun; ebedi saltanatı düşmanlarına karşı daima muzaffer olsun*' demektedir.

Eser, mukaddime, 4 kısım (makale) ve bir sonuç (hatime) kısmından meydana gelmiştir ve içindekilerin konuları şu şekilde verilmektedir:

1. Mukaddime (Giriş);
2. Birinci Makale: Kemikler ve onunla ilgili olan konuların zikri hakkındadır;
3. İkinci Makale: Sinir ve onun kısımlarının zikri hakkındadır;
4. Üçüncü Makale: Kas ve onların kısımları hakkındadır;
5. Dördüncü Makale: Toplar damarlar (venler) ve atar damarlar (arterler) ve onların kısımları hakkındadır;
6. Hatime (Sonuç): Mürekkep organlar ve fötüsün gelişimi ve doğum hakkındadır.

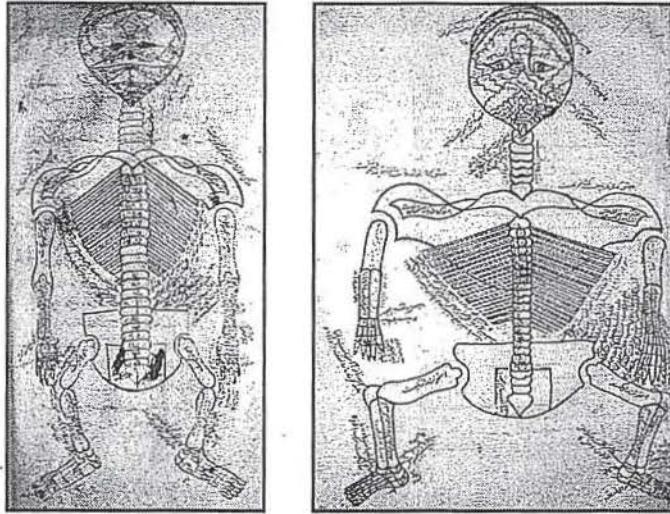
Eserin mukaddime ya da giriş diyebileceğimiz kısmında klasik tıp anlayışına uygun olarak kaleme alınmış olan hemen her tıp eserinin başında rastlandığı gibi, dört unsur ve dört hılt teorisi hakkında bilgi vermek yerine, genellikle eserlerin son bahsi olarak ele alınan bir konuda bilgi verilmektedir. Yazar, Ahmed b. Mansur burada fötüste ilk tamamlanan organ konusunu ele almış ve tartışmıştır. Burada çeşitli hekimlerin ilk organ hakkındaki görüşlerini verir; örneğin İbn Sina'nın ilk meydana gelen organın göbek, Razi'nin karaciğer, Hipokrat'ın beyin olduğunu söylediğini nakleder, halbuki Ahmed b. Mansur'a göre, ilk oluşan organın kalptir. İbn Sina Aristo'nun bu konuda görüşleri vermiş ve neden kendisinin kalbin ilk organ olarak kabul etmediğini de açık olarak ifade etmiştir. Burada, Ahmed b. Mansur, İbn Sina'nın neden göbeği ilk oluşan organ olarak kabul ettiğini ise, '*besinin göbek kordonu yoluyla bebeğe (fötüs) ulaştırıldığını*'¹⁰ şeklinde nakletmektedir.

Ahmed b. Mansur, bunlara ilave olarak, fötüsteki ilk organın hangisi olduğu konusunda başka görüşleri de, herhangi bir ad vermeksizin ele alıp, kısaca açıklamıştır. Burada zikredilen organlar arasında göğüs kaburgaları, omurlar, gibi organlar da vardır. Buradaki son önerilerin kimler tarafından yapıldığı söylenmemiştir. Ancak, burada ilk organın hangisi olduğunu açıklarken, '*fötüsün temel organları olarak ilk meydana gelen organlar kalp, beyin, karaciğer ve dördüncünün ise bunların hepsi olduğu*' ifade edilmiştir.

Ahmed b. Mansur'a göre ise, insanın en önemli özelliğinin ruha sahip olmasıdır, o halde ruhun taşıyıcısı kalp olduğuna göre, ve fötüsün başlangıcı alaka (ilk damla kan) olduğuna göre, kalbin ilk oluşan organ olması gerekir. İlk kan damlası kalbin temel yapısını oluşturduğuna göre, kalp ilk teşekkülü tamamlanan organ olmalıdır.

Ahmed b. Mansur, fötüste ilk şekillenen organlarla ilgili kısa tartışmasından sonra, İbn Sina ve daha sonra birçok anatomi ile ilgili açıklamalar veren hekimde görüldüğü gibi, organları basit ve bileşik (mü-rekkep) organlar olarak iki ana gruba ayırmıştır. Basit organlar için şöyle bir tanım vermektedir: '*yapısal olarak aynı olan organlara basit organlar*' denir. Bileşik organlar ise çeşitli basit organların birleşmesinden meydana gelmiştir. Basit organlar kemikler, kaslar, damarlar ve sinirlerdir; bileşik organlar ise örneğin kalp, karaciğer vb. dir. Bu sınıflamayı yaptıktan sonra, kemiklerden başlayarak, yani iskeletle başlayarak, basit organlar hakkında sırasıyla, bilgi vermiştir. Burada basit organlar ya da bir anlamda doku diyebileceğimiz kısımlar ya da Ahmed b. Mansur'un ifadesiyle *müteşabihü'l-ecza dediği kısımlar hakkında bilgi vermeye başlamadan önce şöyle demiştir: 'organlarda bir terkip (sistem) vardır ve bu terkinin de bir tertibi vardır.'*

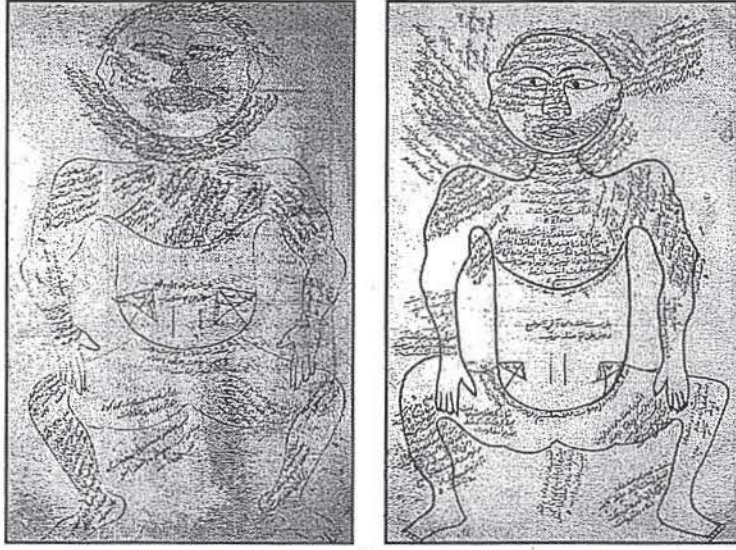
İskelet ile ilgili olarak verdiği açıklamalara Ahmed b. Mansur, ilkin kemiklerin neden mevcut olduğundan söz ederek başlar. İskelet vücudun dayanağıdır; desteğidir; vücuda sağlamlık verir ve onu dıştan gelecek tehlikelere karşı korur. (Resim 1 ve 1/a).

Resim 1-1a: İskelet Sistemi; Washington National Museum'daki MPS 18 ve MPS 19 nolu nüshalardan alınan resimler.

Daha sonra kısaca kemiklerin yapısal özelliklerine dayanan bir sınıflamasını verir. Örneğin, bazı kemikler sabittir; bazısının içi boştur. Sabit olan kemiklere örnek olarak kafa taşı kemiklerini verir; içi boş olan kemiklere örnek olarak ise kol ve bacak kemiklerini verir (femur ve humerus gibi). Bu arada, eklemlerle ilgili açıklamalarını da burada verir. Kafa taşı kemiklerinin eklemleri sabit; kolun eklemi (ön kol ve kol kemiği arasındaki eklem) ise hareketli eklemlerdir.

O, bu konuda verdiği kısa bilgileri verdiği iskeletle ilgili bir şema ile de desteklemiştir. Daha sonra, yazılan bazı anatomi eserlerinde aynı şemaları bulmak mümkündür. Bunlar genel olarak iskeleti veren şema ile, daha basit olarak çizilmiş baş kemiklerindeki süturlarını gösteren şemadır. (Bkz. 2 ve 2/a). Bu sonuçları muhtemelen İbn Sina'nın *el-Kanun* adlı eserinden almış olmalıdır. Genel iskelet şeması ise daha sonra, on yedinci yüzyılda kaleme alınmış olan Şemseddin-i İtaki'nin *Teşrihü'l-Ebdan ve Tercume-i Kibale-i Feyle-sufan* adlı eserinde de vardır. Ancak onun eserinde bu iskelet şemasının yanı sıra, on altıncı yüzyılda yaşamış olan Andreas Vesalius'un (1514-1553) *De Humani Corporis Fabrica*'sındaki (Brüksel) iskelet resimlerinin benzerleri de bulunmaktadır.

Resim 2-2a: Baş Kemikleri; Washington National Museum'daki MPS 18 ve MPS 19 nolu nüshalardan alınan resimler.

Adılar, bu basit şemalara bakarak, içerikle ilgili herhangi bir karşılaştırma yapmaksızın, İtaki'nin bu eserinin Ahmed b. Mansur'un *Teşrih-i Ebdan*'ının bir çevirisi olarak nitelendirmiştir, ancak bunun doğru olması söz konusu değildir. Şüphesiz Ahmed b. Mansur'dan İtaki, kendi eserini kaleme alırken yararlanmıştır, ancak, onun bir hekim olarak yaptığı çalışmaları da eserinde aksettirdiği ve de, onun eserinin Ahmed b. Mansur'a nispetle daha ayrıntılı olup, biraz önce de belirtilmiş olduğu gibi, Vesalius'un 1543 (Bruxelle) yazmış olduğu *Fabrica* adlı eserinden yoğun olarak etkilenmiş olması dolayısıyla, Ahmed b. Mansur'un *Teşrih-i Ebdan*'ın bir çevirisi olması söz konusu değildir¹¹. Ancak İtaki'nin Ahmed b. Mansur'un eserini görüp, ondan yararlandığı da bir gerçektir. Özellikle Ahmed b. Mansur'un şemaları için bunu söylememiz mümkündür. İtaki, Ahmed b. Mansur'un eserindeki bütün şemaları kendi eserinde vermiştir, ancak bu şemaların yanı sıra, Vesalius'un *Fabrica*'sındaki şemalardan yoğun bir şekilde etkilenmiş; onlardan bazılarının kopyalarını kendi eserinde kullanmıştır¹².

Ahmed b. Mansur'un verdiği kafa suturları incelendiğinde onun İbn Sina'nın *el-Kanun* adlı eserindeki şemalarla aynı olduğu görülür; örneğin taç süturu ile verilen şema ve genel olarak bütün suturları gösteren şema gibi. Bu şemaları, daha sonra Osmanlıda konuyla ilgili bilgi veren bir çok hekimin eserinde de görmemiz mümkün olmaktadır.

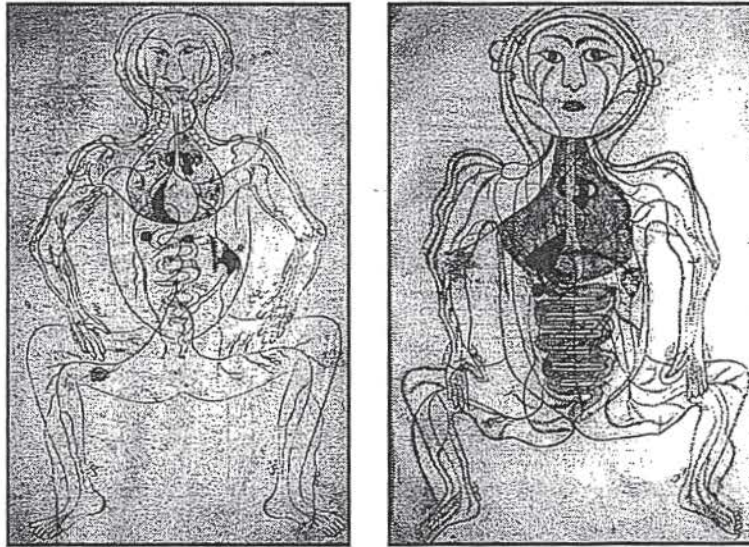
Ahmed b. Mansur, başta İbn Sina olmak üzere, baş suturlarını üç ana gruba ayırarak incelemiştir. Hatta onun bu açıklamalarına ilişkin olarak verdiği açıklamaları da, İbn Sina ile hemen hemen aynıdır. Diğer kemiklerle ilgili olarak Ahmed b. Mansur'un açıklamalarının ayrıntılı olmadığı görülür. Onun kemiklerle ilgili açıklamaları son derecede yüzeyseldir. Özellikle de kendisinden büyük ölçüde yararlandığı görülen İbn Sina ile karşılaştırıldığında bunu rahatça söylemek mümkündür. İbn Sina'daki ayrıntılı açıklamayı Ahmed b. Mansur'un eserinde bulmak mümkün değildir. Örneğin, boyun omurları ile ilgili olarak, verilen bilgide hemen bütün omurlar, sanki aynı imiş gibi standart bir omur açıklaması verilmektedir. Halbuki, İbn Sina dahil, hemen bütün konuyla ilgili yazan hekimler, standart omur açıklamalarıyla yetinmeyip, boyun omurlarından ilk ikisinin özel yapısı olduğunu belirtirler.

Aynı şekilde, göğüs kemiği (sternum) ile ilgili açıklamalarda da aynı tip yüzeysel açıklamalarla rastlanmaktadır. Burada, Ahmed b. Mansur, İbn Sina'da sternumun ucundaki kemiğin (xiphoid process) sadece kıkırdaksı bir yapıda olduğu belirtilmekle yetinmiştir.

Ahmed b. Mansur'un diğer kemiklerle ilgili açıklamaları incelendiğinde benzeri bazı farklar varsa da, genel olarak, verilen açıklamaların ana hatlarıyla aynı olduğu görülür. Kemikleri sayı olarak diğer hekimlerin verdiği toplam sayılarla karşılaştırıldığında, bazı farklar görülmektedir ki, genellikle ilginç bir şekilde bu rakamların tek tek toplamı aynı verilmesine karşılık, bazı küçük kemiklerle birlikte toplandığında farklı toplamlar verildiği görülmektedir. Ahmed b. Mansur bu sayıyı 248 olarak vermektedir. Normal olarak kafa kemikleri 7, omurga 33, kol kemikleri (1+2+8+14) 25, ayak kemikleri (1+2+7 veya 8+14) 25 ya da 24 ve göğüs kemikleri (12+12+7) 31 olmak üzere 121 olmalıdır. Ama hemen hiçbir eski anatomi kaynağında bu sayı yoktur. Ancak tek tek ele alınıp açıklanan kemik sayısı bu kadardır ya da eğer eklemlerde bulunduğu söylenen küçük kemikler de toplam sayıya ilave edilirse, bir iki farklı sayıdadır. Buradaki fark ayak ve el kemiklerinden kaynaklanmaktadır. Günümüzdeki sayılarla karşılaştırırsak, farklı olarak verilen kemikler alt çene kemiği iki parça olarak verilmesi dolayısıyla, omurga bir ya da iki omur farklı (34 ya da 35 ki bu fark coxdeki omur sayısındadır. Diğer omurların bölümleri ve sayıları aynıdır, yani boyun, sırt, bel ve sakrumdaki sayıları aynıdır. Dolayısıyla, toplam olarak omurgadaki omur sayısı kuyruk sokumu kemiklerinin sayısı dolayısıyla, eskilerde, genellikle 34 veya 35 olarak verilmiştir.

Teşrih-i Ebdan'da daha sonra, diğer anatomi eserlerindeki gibi, eklem bağları, kıkırdaklar ve diğer yardımcı organlar diye de adlandırılan organlar (deri vb.) hakkında bilgi verilmektedir. (Bkz. Resim 1 ve 1/a)

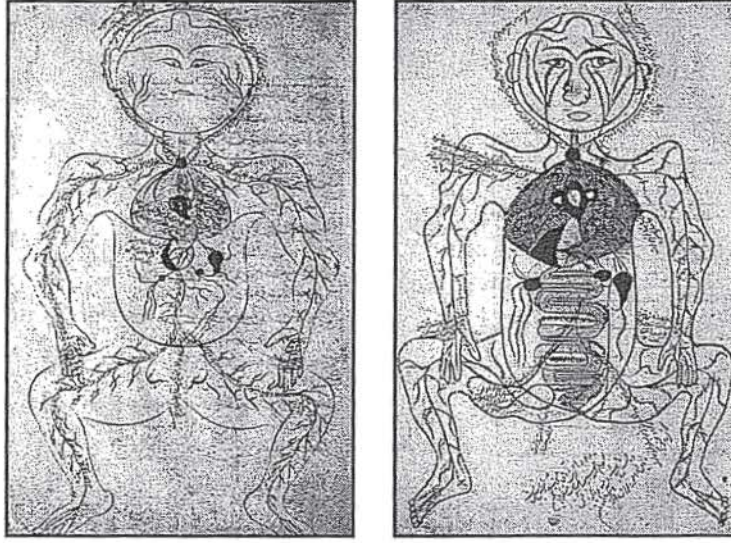
Teşrih-i Ebdan'ın ikinci makalesinde sinirler ele alınmıştır. (Bkz. Resim 3 ve 3/a). Sinirler, burada, birçok anatomi metinlerinde de görülmüş olduğu gibi, ilkin ikiye ayrılmıştır: duyu sinirleri ve hareket sinirleri. Bu arada sinirlerin deyim yerinde ise, yapısal özellikleri üzerinde durulmuş; onların neden yumuşak yapıda olmasını ise 'Sinirlerin yumuşak yapıda olmaları ise, onların gerektiğinde kolayca eğilip bükülebilmeye uygun olması gerekliliği olarak açıklanmaktadır.

Resim 3-3a: Sinir Sistemi; Washington National Museum'daki MPS 18 ve MPS 19 nolu nüshalardan alınan resimler.

Daha sonra, sırasıyla kafa çiftleri (cranial nerves) ele alınıp; 7 kadar çifti olarak, Galen'den itibaren gördüğümüz yedi kafa çifti zikredilmiştir. Bu sinirlerin 'bir kısmı hareket ve duyuyu birlikte üstlenmiş, bazıları da sadece duyu siniri olarak görev yapmıştır' denmekte; bu konuda da ayrıntı verilmemektedir.

Sinirlerle ilgili açıklamalar sırasında ilginç bazı açıklamalara da rastlanmaktadır. Örneğin omur ilikten çıkan sinirlerden bahsedilirken, zaman zaman onların insan ve hayvanlardaki durumu da karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Bu şekilde karşılaştırılan sinirlerden birisi de boyun sinirlerinden üçüncüsüdür. Bu sinirin insanda baş derisine kollar yolladığı ve bu sayede baş derisinin hassasiyet kazandığı, başın arkasına yayılıp, oradaki kasları sinirlendirdiği ifade edilirken, konuşan hayvanlarda, bu sinirin kulaklara gidip orada yayıldığı iddia edilmiştir.

Resim 4-4a: Kas Sistemi; Washington National Museum'daki MPS 18 ve MPS 19 nolu nüshalardan alınan resimler.

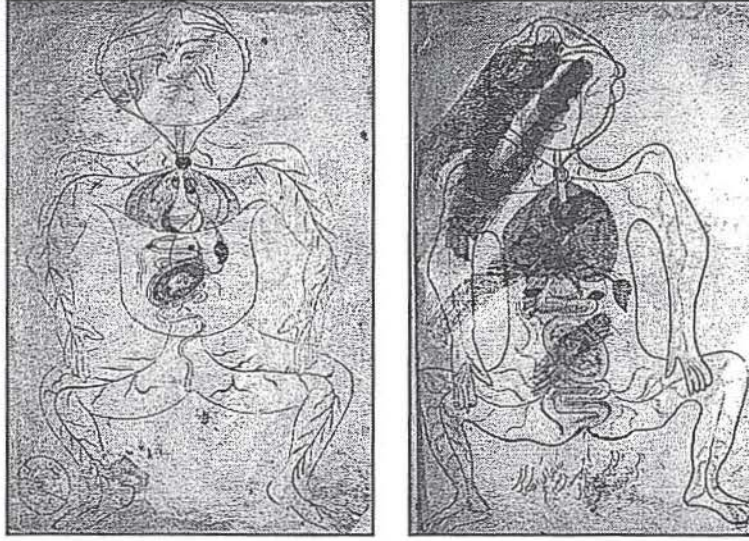
Eserde, omur ilikten çıkan sinirlerin dağılımı anlatıldıktan sonra, üçüncü makale olarak, kasları ve onların yerleri ele alınmıştır. (Bkz. Resim: 4 ve 4/a). Burada da ilkin, kemik ve sinir hakkında verilen açıklamalara paralel olarak, genel olarak kas nedir, ve neden kaslar vardır, sorularına cevap verilmiştir. Burada kemiklerde olduğu gibi, toplam kas sayısı ve İbn Sina ve Galen'deki kas sayıları verilir; kasların eklem ve eklem bağları ile ilişkisi anlatılır. Ayrıca, yine kaslarla ilgili bilgi verilirken, onların tek tek alınıp, yerleri anlatılmaz; örneğin, kol kasları ya da bacak kaslarının müstakil açıklamalarına rastlanmamaktadır; sadece şekillerine göre ve fonksiyonuna göre, örneklendirilerek açıklanır. Örneğin '*bazı kaslar dörtgen şeklindedir; karın kasları gibi*' ya da '*kasların şekli üzerinde bulunduğu kemiğin şekline uygundur; göğüs kemikleri gibi.*' Yine kaslarla ilgili olarak, onların hareketleri kısaca açıklanmıştır ve kasların fonksiyonları açıklanırken, kasın başı (origo) yönüne doğru çekileceği ifade edilmiştir.

Kitabın dördüncü makalesi, damarlarla ilgilidir. (Bkz. Resimler: 5 ve 5/a). Ahmed b. Mansur, ilkin venleri (toplar damarlar) ele almış; kaslardan farklı olarak, ve diğer anatomi ile ilgilenen bilim adamlarında da görüldüğü gibi, kapı damarı (vena portadan başlayarak, venlerin dağılımını açıklamıştır. Yine, klasik bilgilerde de rastlamış olduğumuz gibi, o da venlerin vücuda besin götürdüğünü ifade etmiştir.

Ancak Ahmed b. Mansur'un metninde, İbn Nefis tarafından on üçüncü yüzyılda, *Şerhü'l-Teşrih li İbn Sina* adlı eserde verilen küçük kan dolaşımı ile ilgili açıklamaya rastlayamayız. Halbuki, muhtemel yazarımız, İbn Nefis'in söz konusu eserini görmüş, ancak onun kalbin iki tarafı arasında delik olmaması ile ilgili açıklamasına pek dikkat sarf etmemiştir ya da anlamamıştır.

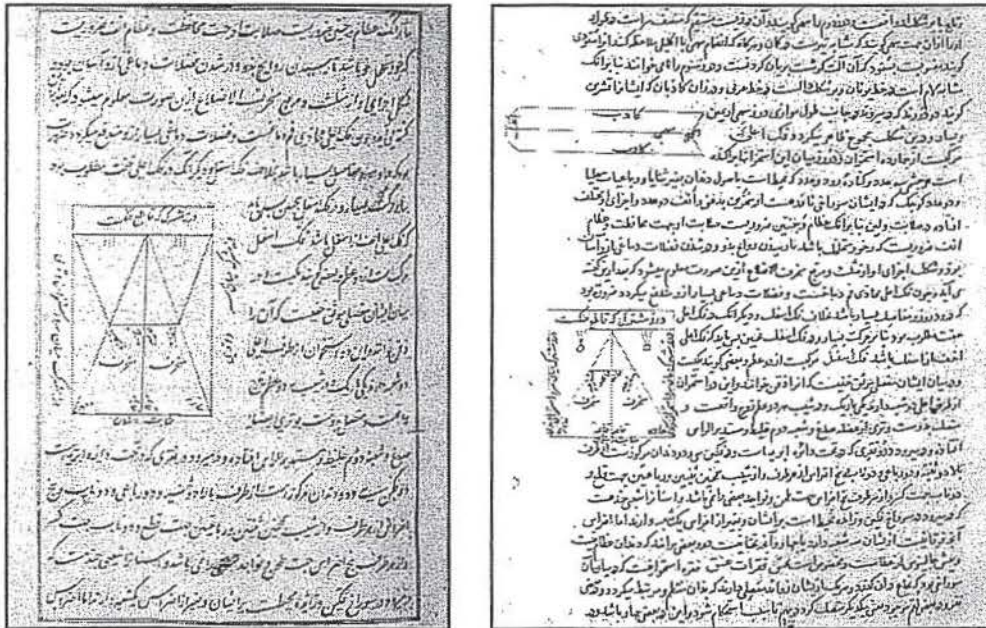
Bu makalede toplar damarlar içinde belli bir kısım akciğer dolaşımına ayrılmıştır. Burada, kalbin iki ana damarından (coronar arterler) ve onların dallarından da söz edilir. Kalpten akciğerine giden damarın, aslında arter yapısında olduğu, yani, iki katlı çepere sahip olduğu, ancak venöz kan

taşıdığı (çünkü akciğeri beslemek üzere giden damardır) ifade edilmiştir. Akciğerden kalbe gelen damarın ise arteryel özellik taşıdığı ifade edilir, ancak, bu damarın da iki katlı bir duvara sahip olduğu kaydedilmiştir ki, bunun doğru olmadığını venöz özellikteki damarın venler gibi tek katlı, arteryel özellikteki damarın ise arterler gibi iki katlı bir çepere sahip olduğu ondan önceki dönemlerde yaşamış olan birçok hekim tarafından açıkça ifade edilmiştir.

Resim 5-5a: Damar Sistemi (Venöz Sistem); Washington National Museum'daki MPS 18 ve MPS 19 nolu nüshalardan alınan resimler.

Beşinci makale atar damarlarla ilgilidir. (Bkz. Resimler 6 ve 6/a) Burada da, diğer makalelerde ele alınan konularda olduğu gibi, konularla ilgili ilkin genel bilgi verilmektedir. Daha sonra da bütün vücuttaki atar damarlar (arterler) hakkında bilgi verilmektedir. Arterlerin yapısı tartışılırken, daha önce, venlerde olduğu gibi, onların da ilkin yapıları hakkında bilgi verilmiştir, ve daha önce akciğere giden ve gelen damarlarla ilgili verilen açıklama tekrarlanmıştır.

Resim 6-6a: Damar Sistemi (Arteryel Sistem); Washington National Museum'daki MPS 18 ve MPS 19 nolu nüshalardan alınan resimler.

Yine, bu makalede de venlere paralel olarak, arterlerin izlediği yolları ve dağılım yerleri verilmiştir. Son olarak, cinsel organlardaki arterlerin dağılımı verilmiştir. Ancak, alt ekstremitelerin damar dağılımı hakkında bilgi verilmemiştir.

Yine bu makalede mürekkep organ dedikleri ya da *aza-i ali* organlar ele alınmaktadır. Ancak basit organlar ya da bugünkü ifade ile, dokular dediğimiz organlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi verilmektedir. Eserde bu bilgi, diğer benzeri eserlerdeki gibi, hıtlardan sonra ele alınıp, açıklanmıştır.

Bileşik organlar arasında ilk ele alınan kalptir. Çünkü kalp, eserin başında da ifade edilmiş olduğu gibi, ilk oluşumu tamamlanan organ olup, vücuttaki organların en şerefliisidir. Ahmed b. Mansur'un kalple ilgili olarak verdiği açıklamalarda kalbi iki ana kısma ayırmaktadır, sağ ve sol kalp boşluğudur ki, buradaki boşluk karşılığı kullanılan terim aslında karıncık anlamında kullanılmıştır. Her ne kadar, kalpte iki karıncık ve iki kulakçık olduğu belirtilmişse de, burada kalbin iki kısmı, yani sağ ve sol kısmı arasındaki septumdan söz edilmiş ve kalbin iki karıncığı arasındaki septumda gittikçe daralan bir delik olduğunu söylemektedir ki, böylece sağ ve sol kalp arasındaki iletişimi sağlamaktadır.

Ahmed b. Mansur, bu arada, Aristo başta olmak üzere bazı bilim adamlarının söz ettiği kalbin üç boşluğu olduğu iddiasından da söz etmektedir, ancak bu konuda herhangi bir ayrıntı vermez. İbn Nefis'in, yukarıda adı geçen eseri, İbn Sina'nın el-Kanun adlı eserinin birinci kitabına yazdığı şerhte verilen, kalbin iki yanı arasında görülür ya da görülmeyen herhangi bir delik olmadığı görüşüne Ahmed b. Mansur'un eserinde rastlanmamaktadır.

Yine Ahmed b. Mansur'da da, kalbin fonksiyonu hakkında yapıya bağlı olarak verilen kısa açıklamada, vücut ısısının, kaynağı kalbin sol gözü olduğu, ve akciğerin ise, bu ısıyı soğutmakta etkin olduğu iddia edilmiştir.

Vücut için önemli olan ve sevdavi hıtların olduğu yer olan dalak mürekkep organlar arasında ikinci olarak ele alınmıştır. Dalağın yeri kalbe göre verilmektedir.

Daha sonra ele alınan organlar sırasıyla akciğer, diyaframa, gırtlak, bademcikler olup, her biri hakkında, sırasıyla kısa kısa bilgi verilmiştir. Örneğin bademcikler ile ilgili verilen açıklamada şöyle denmektedir: '*dilin kökünde bulunan ve guddeye benzeyen iki organdır; yararları, akciğerlere giden havaya bir ölçüde engel olmaktadır*'.

Daha sonra, sırasıyla sindirim sistemi ile ilgili organlar ele alınmıştır. Dil, dudak, yemek borusu, mide ve bağırsaklar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Bunlardan en ayrıntılı ele alınan bağırsaklardır. Bağırsaklar, on iki parmak bağırsağı, ince bağırsaklar, kalın bağırsak, kör bağırsak ve düz bağırsak ve anüs olmak üzere altı kısımda ele alınmıştır. Bu arada bağırsaklara komşu olan organlarla ilgili açıklamalar da burada yer almaktadır. Özellikle, kalın bağırsaklar ve mesanenin birbirleriyle münasebetini ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Diğer iç organlarıyla ilgili bilgi verilirken, dalağın ikinci kez ele alındığı, ancak burada sistematik olmayan bir sıralama içinde ele alındığı gözlenmektedir. Genellikle, tipik tıp eserlerinde böbrek mesane ve diğer üriner sistem organlarıyla birlikte ele alınırken, Ahmed b. Mansur böbreği, dalak, mesane ve karaciğerle birlikte ele almaktadır. Ayrıca, daha önce dalak hakkında bilgi verilmesine karşın, bir defa daha önce verdiği bilgilerin yanı sıra, biraz daha ayrıntı ile birlikte bu açıklamaları ikinci kez tekrarlamıştır.

Burada muhtemelen verilen açıklamalarda metni kopya eden kişinin karıştırmamasından dolayı, böyle bir düzen değişimi olmalıdır, şeklinde düşünebilirsek de, daha sonraki açıklamalarda görülen bazı bu şekildeki farklı düzenlemelerden bunun büyük bir ihtimalle yazarın kendisinden kaynaklanmakta olduğu sonucuna varabiliriz. Ahmed b. Mansur, muhtemelen karaciğer, dalak ve böbreğin fonksiyonları arasında bir bağ kurarak bunları aynı grupta ele almıştır.

Karaciğerle ilgili olarak, verilen açıklamalar onun komşu organları ve fonksiyonu ile ilgili olup, fonksiyonuyla ilgili verilen açıklama, daha önceki klasik eserlerde görülen açıklamalardan pek de farklı değildir.

Daha sonra, beyin, kulak ve burun ele alınmaktadır. Burada ilkin beyin, omurilik, ve daha sonra da duyu organları, yani göz, kulak ve burun ele alınıp, her biri hakkında kısa açıklamalar verilmiştir.

Beyinle ilgili olarak verilen açıklamalar, genel hatlarıyla İbn Sina'nınkilere önemli benzerlik gösterse de, onunkilere nispetle daha basit ve önemli bazı ayrıntılardan yoksundur. Burada sadece beynin ana kısımları olan karıncıkları ve pyramis kısmından söz edilmiştir. Beynin karıncıkları ile ilgili olarak İbn Sina ve diğer anatomi ile ilgili veren belli başlı hekimlerde görülen 4 karıncık ve yerleri ile ilgili açıklamalar benzerlik gösterir. Ahmed b. Mansur'da verilen açıklamalarda bu karıncıklar kurtçuk olarak ifade edilmiştir, ancak onların damakla ilgili bir deliğinin olduğu iddia edilmiştir ki, bu hatalı bir bilgidir.

Gözle ilgili olarak verilen açıklamalarda, ise tek tek göz tabakaları zikredilmiştir. Verilen açıklamalarda, özellikle lensle ilgili açıklama dikkatimizi çekmektedir. Lensin arka tarafına optik sinir gelmesi dolayısıyla, şekli koniye benzetilmiştir.

Burada mercekle ilgili olarak, onun 'kristal gibi bir yapıya sahip olduğu' ifadesi ilginçtir. Burada adeta bir büyütece benzer bir yapı önerilmesi, anatomik yapı olarak, genel hatlarıyla konuyu irdeleyen böyle bir eser için ilgi çekici bir noktadır. Ayrıca, genellikle, klasik dönemde birçok hekimin desteklediği 'gözden çıkan ışıkla görme teorisini, Ahmed b. Mansur'un pek de desteklemediği ve İbn Sina ve İbn Heysem gibi fizyolojik optikle yakından ilgilenen bilim adamlarının çalışmalarından haberdar olduğu belirlenmektedir.

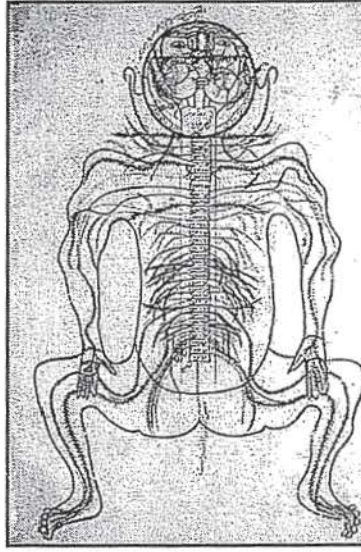
Teşrih-i Ebdan'da kulakla ilgili olarak, yalnız işitme sisteminin temporal kemik içinde olduğu ve kulak zarı dışında pek de bilgi verilmemektedir. Ancak, Ahmed b. Mansur ilginç bir benzetme yapmıştır. O, gözün lensi ile kulak zarını önemleri açısından karşılaştırmakta ve aynı derecede önemli olduğunu söylemektedir.

Ahmed b. Mansur daha sonra üreme organlarını ele alıp incelemiştir. İlk erkek organlarını ele almış, ve erkeklerin testisleriyle, kadınların yumurtalıklarını birbiriyle mukayese etmiştir ki, bu da yerinde bir karşılaştırmadır. Bu benzetmeyi, İbn Sina ve diğer insan anatomisi ile ilgili açıklamalar veren belli başlı hekimler de buluyoruz. Ahmed b. Mansur, testisleri açıkladıktan sonra, penis hakkında bilgi verirken, ereksiyon hakkında da kısaca bilgi vermektedir.

Kadınların üreme organlarıyla ilgili olarak, uterus ve yumurtalıkları, daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi, testislerle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Uterus hakkında verilen açıklamalar ise, genel mahiyettedir; diğer anatomi kitaplarında verilen uterusun şekli ve komşulukları konusundaki bilgi bu eserde yoktur; sadece uterusun fonksiyonu ile ilgili basit bir açıklama sunulmaktadır.

Bu makalenin son konusu olarak, fötüsün, uterus içindeki gelişmesi ele alınmıştır. Aslında bu konu bir ölçüde, fötüste ilk şekillenip, tamamlanan organ tartışması kapsamında eserin giriş kısmında da vardır. Burada bir ölçüde tekrarlanan bir açıklama ile karşılaşmaktayız. (Resim 7).

Cenin ya da fötüsün oluşumu ile ilgili olarak ilkin erkeğin ve kadının onun oluşumundaki rolleri tartışılmaktadır. Burada verilen açıklamalar, klasik tıp çerçevesinde olup, benzeri açıklamaları biz sadece, başta İbn Sina olmak üzere ondan önceki bir çok hekimde bulmaktayız. Eserdeki müteakip açıklamalar ise, fötüsteki organların ne zaman ve nasıl şekillendiği ile değil, daha çok organların oluşum periyotlarıdır. Yazar, burada, kız ve erkek çocukların ceninlerinin gelişim süreçlerinin farklı olduğunu iddia etmektedir.

Resim 7: Embriyonal Sistem

Sonuç olarak Ahmed b. Mansur'un altı makaleden meydana gelen bu eserinin, çok ayrıntılı olamasa da bize, insan anatomisi ile ilgili temel bilgileri sunduğunu belirlemekteyiz. Her ne kadar ayrıntılı olmasa da, insan anatomisini bir bütün olarak ele alan bu eser, yukarıda verilen eserin kendi planına uygun olarak yapılan kısa değerlendirmeden de anlaşılacağı gibi, sadece klasik anatomi bilgisini tekrarlamaz; aynı zamanda zaman zaman, bu rutinin dışına çıkar ve yazarın kendi görüşlerini bize sunar. Bunların hepsi doğru olmasa da, yazarın kişisel görüşleri olması açısından değerlidir. Örneğin, merceğin yapısı ile ilgili açıklamalarda görüldüğü gibi, Ahmed b. Mansur, bazen de ilginç çeken bazı önemli açıklamalar da yapabilmektedir.

Ayrıca, eserin resimli olması ve yaygın olarak kullanılması da onu önemli kılan hususlardandır. Belki içerik olarak değilse bile resimleriyle uzun yüzyıllar İslam Dünyasında etkisini sürdürmüştür.

R. Aral tarafından okunan metinler arasında çıkan ve tomar şeklinde uzun bir kağıda yazılı, resimleri itibarıyla kıymetli tıbbi sahnelerin alt kısmı.

A. S. Ünver, Uygurlarda Tababet, İstanbul 1936.

Notlar

- 1- Hans Wehr, A Dictionary of Modern Written Arabic, 1952 (Almanca olarak yayınlanmıştır); E. W. Lane An Araic-English Lexicon, Londra 1863-1885; R. Dozy, Supplement aux Dictionnaire Arabe, Leiden, 1927; F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, Londra 1892; A. Fonahn, Arabic and Latin Anatomical Terminology, chiefly from the Middle Ages, Kristiana 1921.
- 2- Andrew J. Newman, Tashrih al-Mansuri, Human Anatomy Between the Galenic and Prophetic Medieval Tradition, la Science dans le monde iranien, s. 256.
- 3- Eserin Washinton, National Library of Medicine'de MSP 18 ve 19'da resimli birer nüshası bulunmaktadır.
- 4- Eserin resimleriyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu konu ile ilgili eserler arasında K. Sudoff, Anatomische Zeichnungen (Schemata) aus 12. und 13. Jahrhundert und eine Skelettzeichnung das 14. Jahrhunderts, Studien zur Geschichte der Medizin 22. Heft 1. Leipzig, 1907, ss. 49-63; K. Sudoff Der Text der anatomischen Bilder aus Profening und Scheyern in weiterer handschriftlicher Ueberlieferung, Studien zur Geschichte der Medizin, Heft IV 1, Leipzig 1908, ss.56. 5-10; L. Choulant, History and Bibliography of Anatomic Illustration; M. Frank, çev. NewYork 1945, s.61.; C.Elgood, A Medical History of Persia and Eastern Caligate, Cambridge, 1951, ss.45. 332-340 ; C. A. Storey, Persian Literature, A Bio-bibliography Survey, c. 2, part 2; D. Bradenburg, Islamic Miniature Painting in Medical manuscripts, Basel 1982; Ynez Viole O'Neil, ve Emileie Savage-Smith, Tracing Islamic Influences in an Illustrated Anatomical Manual, Proceedings of the Second International Conference on Islamic Medicine, no III; Contributions of Moslem Scholars to Anatomy and Surgery and the Influence of Islamic Heritage on the Other Civilisations, Kuwait, 1402/1982, ss. 154-1.
- 5- Süleymaniye, Ayasofya 3598 numarada kayıtlıdır.
- 6- A.S. Ünver, Tansukname-i İlhan der Fünun-i Ulum-u Hatayi, İstanbul 1939.
- 7- Emel Esin, An Angel Figure in the Miscellary Album, Beitrage zur Kunstgeschichte Asien, Istanbul 1963, s. 276.
- 8- Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s. 168. Ayrıca bkz. Költigin Mezar Külliyesinde heykel başı, s. 47.
- 9- Aynı eser, s. 47.
- 10- İbn Sina, el-Kanun fi't-Tıbb, Birinci Kitap, çev. Esin Kahya, Ankara 1995, s.29.
- 11- Esin Kahya, Şirvanlı Şemseddin-i İtaki'nin Resimli Anatomi Kitabı, Ankara 1996.
- 12- Aynı eser, s. 7.